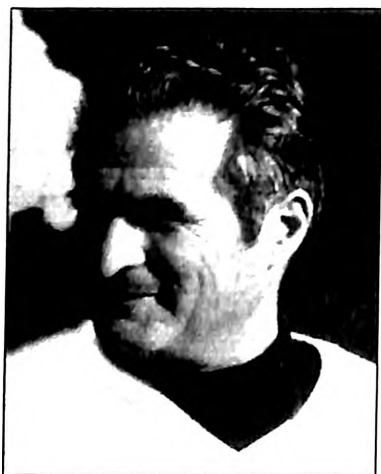

Nenad RADOŠEVIĆ (Natan Reiss-Rajs)

DOGAĐAJI I SEĆANJA

Rođen je 1912. godine u Sarajevu, u porodici Simona i Hermine Rajs, rođene Cajhnei (Zeichnei). Osnovnu školu i realnu gimnaziju završio je u Sarajevu, a studirao je u Pragu na Visokoj tehničkoj školi, pod porodičnim imenom Natan Reiss (Rajs), gde je diplomirao 1936. godine. Po povratku sa studija radio je u preduzećima tekstilne industrije u Varaždinu i Sarajevu.

Na početku okupacije zemlje 1941. godine uključio se u ilegalni rad Narodno-oslobodilačkog pokreta, prvo u Sarajevu a zatim i u Splitu. Kada mu je zbog ilegalnog rada opstanak u Splitu bio otežan, izašao je na oslobođenu teritoriju i priključio se partizanskim odredima. U toku Narodno-oslobodilačke borbe borio se u jedinicama u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji i bio na raznim dužnostima. Na završetku rata bio je član Štaba XVII udarne istočnobosanske divizije u Kragujevcu, odakle je premešten u tek oslobođeni Beograd sa zadatkom da organizuje vojnu privredu. Po završetku rata, pod imenom Nenad Radošević, pod kojim je učestvovao u ilegalnom radu i NOR, nastavio je službu u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

U posleratnom periodu obavljao je više značajnih funkcija u preduzećima i vojnim institucijama. Najduže je bio direktor Tehnološkog instituta, koji je vodio sve do penzionisanja 1970. godine.

Uporedo sa službenom aktivnošću tokom aktivnog radnog perioda, kao i po penzionisanju, bio je veoma društveno angažovan. Bio je inicijator i organizator mnogih akcija u Savezu hemičara i tehnologa Jugoslavije, a izuzetnu aktivnost ispoljio je u izdavačkoj delatnosti. Pokrenuo je izdavanje Almanaha hemijske industrije Jugoslavije, a od 1956. godine bio je član redakcije časopisa „Hemijska industrija“ koji je izlazio u sastavu časopisa „Tehnika“ i kasnije postao glavni urednik. Sa grupom saradnika pripremio je i izdao 1962. godine „Priručnik za hemičare i tehnologe“. Dobar prijem i brza rasprodaja priručnika bili su podsticaj za pripremu kompletnijeg Hemijsko-tehnološkog priručnika koji bi zadovoljio potrebe stručnjaka različitog profila u oblasti hemije i hemijskog inženjeringa. Nenad Radošević ostvario je i taj podvig okupivši veliki broj najpoznatijih hemičara i tehnologa kao autore ove kapitalne edicije izdate u šest knjiga velikog formata.

Od članova najuže porodice Radoševiću su u Holokaustu stradali otac i majka i stariji brat Iso. Godine 1941. odvedena su 22 člana njegove najbliže porodice, uključujući oca, majku i brata. Niko se od njih nije vratio. Deo rodbine sa majčine strane takođe je stradao u Jasenovcu i Đakovu.

Za svestranu aktivnost i ukupan rad dobio je više ratnih i mirnodopskih priznanja i odlikovanja.

Umro je 21. jula 2008. godine i sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu.*

Moj otac Simon Rajs (Reiss) rođen je 1875. godine u Galiciji u mestu Zloczov, gde je završio krojački zanat. Godine 1890. sa mnogim poljskim Jevrejima došao je u Sarajevo. Austro-ugarska monarhija posle aneksije Bosne, Jevrejima je u Bosni garantovala građansku sigurnost, za razliku od prilika koje su vladale u Poljskoj gde su od tamošnjih vlasti bili izloženi pogromima i progonima. Otac je u Sarajevu otvorio ženski krojački salon u kojem je radila i moja majka Hermina Cajhnei (Zeichnei), rođena u Galiciji.

---

* Prilog koji, uz saglasnost autora, objavljujemo u ovoj knjizi redakcija je pripremila iz obimnog rukopisa naslovljenog *Moja porodica* koji je autor predao Jevrejskom istorijskom muzeju 1995. godine. U prilogu su delovi koji neposredno oslikavaju borbu i stradanje za vreme Drugog svetskog rata.

Roditelji su u srećnom braku imali petoro dece od kojih je četvoro ostalo živo. Dolaskom ustaške nemani na vlast 1941. godine porodica je rasturena, otac je ubijen novembra 1941. godine u Jasenovcu, a majka je 1942. godine umrla u logoru Đakovo.

Moj stariji brat Iso (1902) studirao je i završio arhitekturu, tragično je okončao u Jasenovcu.

Moja starija sestra Lina (1904) završila je za stomatološkog tehničara. Ona me je mnogo volela i brinula o meni dok je majka, u očevom odsustvu, koji je učestvovao u Prvom svetskom ratu, zbrinjavala porodicu. Druga sestra Adela (1908) završila je osnovno školovanje i pomagala ocu u njegovim poslovima.

Obe moje sestre, sa svojim porodicama, preživele su rat. Deo majčine porodice stradao je u Jasenovcu i Đakovu, a oni koji su preživeli rat iselili su se u Izrael i razne druge zemlje.

Za vreme Prvog svetskog rata u Sarajevu je vladala oskudica, ali se majka nekako snalazila tako da smo uvek imali šta da jedemo, makar palentu. Imali smo sreću da se otac vratio iz Prvog svetskog rata. Trebalo je ponovo organizovati život. No, u tom periodu nevolje su došle s one strane od koje se to najmanje moglo očekivati. Sefardski Jevreji, kao starosedeoci, koji su u Bosnu i Hercegovinu došli u 16. veku, povelili su kampanju protiv aškenaskih Jevreja, koji su došli sa austro-ugarskim okupatorom. Naime, smatrali su da sa prestankom okupacije treba i oni da odu. To je bilo uzelo takve razmere da su mnogi, pa i naši roditelji, počeli da rasprodaju svu pokretnu imovinu, misleći da će morati da napuste Sarajevo. Cela ta kampanja, kako se naglo razbukovala, tako se i stišala.

U septembru 1919. godine otac me je odveo u školu. Pripadao sam prvoj generaciji koja je počela osnovno školovanje u novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Moji roditelji su bili vredni i štedljivi ljudi, čije je živote ispunjavao rad i podizanje dece. Želja im je bila da školuju decu i da im daju osnovni pravac za život. Bili smo čvrsta zajednica, koju je mnogo toga vezivalo, u kojoj su vladali međusobna bliskost, očeva strogost, te dobrotu i nežnost majke. Obavezni su bili zajednički skupovi o ručku i večeri. Svako od nas je imao svoje stalno mesto kod stola, koji je uvek bio uredno postavljen.

Roditelji nisu bili pobožni, ali su u osnovi održavali najvažnije jevrejske običaje. Da pokušam da obrazložim šta u osnovi pod tim podrazumevam. Pre svega, u kuhinji se održavala posebna higijena,

tako da se posuđe za „mlečna jela“ nije mešalo sa onim drugim za „mesna jela“. Svinjsko meso i prerađevine nisu ulazile u kuhinju ili naš jelovnik, ali mi je bezbroj puta mama dala novac, sa napomenom da sebi kupim zemičku sa šunkom.

U petak bi mama ispekla dva bela hleba, tzv. „barhes“. Jedan je bio pripremljen za petak uveče – pletenica od 4–5 delova, a drugi, namenjen za subotnji ručak, bio je posut makom i sastojao se od 7–8 kugli (kao zemičke) koje su bile obuhvaćene jednim vencem. Za subotu ujutro, za doručak, najčešće je pravljen mlečni hleb, takozvani „milhbrot“. U subotu se nije kuvalo, to je učinjeno dan ranije. Ako je trebalo ložiti vatru radi podgrevanja jela ili grejanja u stanu, došla bi jedna žena iz susedstva i to učinila.

Roditelji Nenada Radoševića: majka Hermina i otac Simon

U petak uveče sto se svečano postavljao. Sveće je palila mama u prvi sumrak i pri tome bi izrekla molitvu, stavila „barhes“ na sto, prekrila nekom dekicom, stavila so, srebrnu čašu za vino ili staklenu za rakiju i ostalo posuđe potrebno za večeru, na belom stolnjaku. U određeno vreme svi bismo se okupili na večeru. Muškarci su imali prekrivene glave svojim šeširima. Otac bi natočio čašicu rakije, izrekao kratku molitvu, koju smo stojeći saslušali i na kraju rekli „amen“ i seli. Zatim bi skinuo dekicu sa „barhesa“, odrezao parče, umočio u slanik odnosno u so, izrekao zahvalnost u vidu molitvene rečenice i prineo mali deo u usta. Ostalim prisutnima je takođe podelio po parče „barhesa“.

Posle toga počela bi večera. Zimi je to najčešće bila riba, i to na poljski način pripremljeni kuvani šaran u aspiku, ili, u toplije vreme pečena ili pržena riba, cipula ili neka druga. Od Riste Bandukovića, suseda, koji je imao vlastitu pekaru i odličnu rakiju, donosio sam rakiju ili pivo u kriglama. Posle ribe, najčešće smo imali kompot od šljiva ili nešto slično.

U petak uveče ili u subotu nismo išli u hram. Međutim, dok sam bio u nižim razredima srednje škole, puštani smo u subotu iz škole, da bismo išli u hram. Ponekad bismo išli, ali najčešće smo odlazili u sarajevski muzej, koji je bio veoma dobro uređen i organizovan. U našoj roditeljskoj kući obeležavala se na neki način jevrejska Nova godina, Jom kipur i Pasha. U te dane se išlo u hram, uveče uoči praznika i sutradan, pre podne. Pripremala su se specijalna jela a odela koja su se toga dana nosila bila su praznična.

Mi, svi zajedno, bili smo velika, dobra i ugledna porodica u sredini u kojoj smo živeli i delovali. To 1941. godine nije omelo zlikovce da gotovo celu porodicu na neljudski način unište. Te 1941. godine odvedena su 22 člana moje najbliže porodice, uključujući mog oca, majku i brata. Niko se od njih nije vratio.

Moj brat Iso završio je arhitekturu u Zagrebu 1925. godine. Posle rada na nekoliko mesta otišao je u Prag, gde se upoznao sa svojom budućom ženom Kete, doktorom filozofije, majkom moje nećakinje Ree, sada udate Živković.

Naša starija sestra Lina, posle završene srednje škole, učila je za zubotehničara. Po završetku školovanja zaposlila se u nekoj sarajevskoj ambulanti na Koševu. Šef ambulante zvao se Polaček. Mislim da je sestra dosta dobro ovladala tim poslom, tako da je taj posao pomalo radila i privatno, kod kuće.

Negde, mislim 1923. godine, preko Ise, slučajno ili namerno, upoznala je „izvesnog“ mladića, Josefa Maestra, činovnika Jevrejske banke u Sarajevu. Pošto su njihovi susreti postali češći, primetili smo da je posle šetnje po povratku kući mladić prati samo do mosta na Miljacki, blizu naše kuće. Činjeno je to iz više razloga. Jedan od njih je bio taj što je on bio Sefard a mi smo bili Aškenazi! U to vreme antagonizam je još uvek postojao – dve opštine, dva glasila, posebna dobrotvorna i druga društva, dva groblja, druge tradicije – i još se razbuktao. Međutim, odmah treba naglasiti da su se sve ove podele i polemike odvijale u krugu starije generacije. Mlađe su se od toga uglavnom otrgle.

Njihova veza se postepeno produbljava. Naša porodica ga je prihvatila i oni su se venčali maja 1926. godine u najstarijem sefardskom hramu u Sarajevu.

U braku su dobili dva sina – Davida-Dina i Icka. Davida su sa tri-naest godina 1940. sa drugom decom poslali u tadašnju Palestinu. Oni su kasnije sa ostalom decom iz Jugoslavije osnovali kibuc Šaar Haamakim.

*Porodična fotografija porodice Rajs
iz 1928. godine*

ne škole pohađao sam četvororazrednu građansku školu, a posle položenog diferencijalnog ispita prešao sam u realnu gimnaziju 1927. godine. Poslednje tri godine sedeo sam u razredu sa Erihom Košem, koji se isticao u radu literarne sekcije naše škole. Koš je kasnije izrastao u značajno književno ime i postao član Srpske akademije nauka i umetnosti. U razredu smo se, mi đaci, dobro slagali. Bilo nas je Srba, Hrvata, a po veri pravoslavni, rimokatolika, muslimana i Jevreja. Svi

Adela, mlađa sestra, lepa, malo koketna i dosta samouverena, posle školovanja ostala je kod kuće i pomagala ocu u njegovom poslu. Veoma se dobro slagala sa bratom Isom, te se u porodici smatralo da su Adela i Iso vezani, kao što smo bili Lina i ja! Logika godina je nekako na to upućivala.

Posle kratkog poznanstva Adela se udala za Branka Polića (Pollak) iz Daruvara. On je radio u Zenici kao sekretar železare. Iz tog braka rodilo se dvoje dece – Dragutin i Mirjam-Mira.

Trebalo bi nešto i o sebi da kažem.

Posle završene osnovne

smo se osećali kao braća i nikome nije padalo na um da pravi bilo kakve razlike.

Poslednje godine u gimnaziji Erih Koš i ja smo odlučili da studiramo hemiju i hemijsku tehnologiju. Odlučili smo da studiramo u Pragu pa sam se dogovorio sa mojim drugom Emerikom Blumom* da stanujemo zajedno. Upisao sam studije hemije na Nemačkoj visokoj tehničkoj školi. Studije sam shvatio veoma ozbiljno i počeo vredno da radim, ali sam i pored toga nalazio vremena da odem u operu, na koncerte i druge priredbe.

Dolazak Hitlera na vlast 1933. godine počeo je da se oseća u atmosferi, u početku suzdržano a kasnije su kolege sudetski Nemci prisvajali Hitlerove nacionalsocijalističke postavke kao svoje političko opredeljenje.

Aniku, svoju buduću suprugu, upoznao sam slučajno 1935. godine u jugoslovenskoj ambasadi u Pragu, u koju je ona došla da overi neki dokument.

Diplomirao sam juna 1936. godine. Po povratku kući, u Sarajevo, otišao sam u Varaždin, na praksu u tekstilnoj industriji. Vojni rok odslužio sam 1936/37. godine u Kragujevcu. Po odsluženju vojnog roka odlučio sam da radim u radionici mog oca u bojadžinici i hemijskoj čistioni.

U periodu od 1931. do 1941. godine život u našoj porodici tekao je tokovima koji se mogu nazvati normalnim i predvidivim. I pored svetske ekonomske krize, koja kod nas još nije imala svoj puni odraz, poslovno se mogao zabeležiti napredak. Preduzeće mog oca dobro je napredovalo, pogotovo od kada sam se i ja po završetku studija uključio u rad.

Opšta politička situacija je bila sve teža. Nemački fašizam bivao je sve agresivniji. Najpre padaju sudetski krajevi, a zatim priključenje Austrije i to sve je predstavljalo pretnju za nas.

Sa Anikom, koja je tada živela u Zagrebu i studirala moderni balet, sve vreme sam bio u redovnoj vezi. U jesen 1938. godine Anika je, kao strani državljanin, trebalo da napusti zemlju, pa smo se u oktobru, po ubrzanom postupku, venčali. Venčao nas je nadržabin dr Gavro Švarc (Schwartz).

---

*Emerik Blum bio je zatočenik logora Jasenovac a nakon rata bio je dugogodišnji direktor velikog sarajevskog preduzeća „Energoinvest“.

Po završetku Anikinog školovanja nastanili smo se u Sarajevu i u našem novom stanu Ani je otvorila školu modernog baleta. U jesen 1939. Oskar Danon se sastaje sa Anikom i Borom Draškovićem, zatim Danielom Ozmom, Vojom Dimitrijevićem, E. Blumom i drugima, te se osniva „Collegium artisticum“ (kao sekcija sarajevske filharmonije).

Kroz „Collegium artisticum“, u čijem smo izvršnom telu bili, Ani kao umetnički saradnik i ja kao finansijski sekretar, učestvujemo u interesantnom kulturnom i naprednom nastojanju da kroz predstave o narodnim pesmama, kroz sintetički izraz i predstave „Zašto plače mala Ema“, zatim kroz izložbe, predavanja, pisanja kritika, izdavačku delatnost i druge oblike, što je u priličnoj meri uzdrimalo Sarajevo, pokrenemo omladinu iz učmalosti u kojoj je bila.

Sa porodicom smo živeli u slozi, posećivali smo se, a petkom uveče i subotom u podne Ani i ja bili smo kod roditelja, na ručku ili večeri. Ti susreti su uvek bili veoma prijatni i ugodni. Sve je to bilo poremećeno početkom Drugog svetskog rata, 1. septembra 1939. godine. Kod nas je vrilo, ali je gajena (iluzorna) nada, da će nas ratni vihor mimoići. Nailazili su emigranti iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke – izgleda da nam nije bilo sve jasno, činilo nam se to veoma daleko i nešto što nâs ne može da sustigne. Dalekovido! Sledeća, 1940. godina, umnogome je ličila na prethodnu. Data je predstava „Collegium artisticum“, održano je predavanje na Narodnom univerzitetu „O modernom baletu“ (Ani) i o „Pikasu kao najvećem slikaru današnjice“ (V. Dimitrijević). Održano je i nekoliko priredbi uz izložbu „Bosansko selo“ i još neke kulturne manifestacije.

Godina 1941. počela je uobičajeno. Ani je radila u školi a ja u bojadisanoni. „Collegium artisticum“ je i dalje veoma aktivan, vrši se poslednja redakcija prevoda knjige Nore Frieda, a istovremeno teku probe za priredbu pod istim naslovom kao i knjiga. To je bio veliki rad. Umetnički, sve konce su držali Oskar Danon i Ani, zatim Voja Dimitrijević i dr Blum i Šuica Salom radili su kao električari a ja kao blagajnik i inspicijent na samoj predstavi. Velika grupa učenica iz Anikine baletske škole učestvovala je u predstavi.

Predstava je održana početkom marta u sarajevskom Sokolskom domu. Sala je bila prepuna. Program je obuhvatao četiri dramatizovane pripovetke iz knjige Nore Frieda i to: „Zašto plače mala Ema“, „Pustite kontrabas u radio“, „O lopti koja ide samo u protivnički gol“ i „Zašto sjeđaju ptice na telegrafске žice“. Gledalište je kraj predstave dočekalo sa ovacijama. Uspeh je bio potpun. Nekako u isto vreme izišla je i knjiga.

Predviđena repriza nije održana. Pod uticajem katoličkog klera i drugih snaga, policija je sprečila održavanje reprize, kao i rasturanje same knjige. Policija je mogla da zabrani reprizu, ali što se tiče knjige – gotovo ceo tiraž je već bio distribuiran.

Političke prilike su se u zemlji i Evropi veoma komplikovale. Posle aneksije Austrije, Nemci su pokorili Poljsku, Francusku, Dansku, Holandiju, Belgiju, Norvešku, Čehoslovačku a „savezništvom“ sve ostale zemlje Evrope – pa je pritisak na našu zemlju bio vrlo jak. Čitali smo ilegalne proglase Komunističke partije, davali priloge za „crvenu pomoć“ i bili prilično upoznati sa opštom situacijom. Na kraju, emigranti iz Nemačke i Čehoslovačke znali su da nas bar delimično informišu o tome šta znači nacizam, hitlerizam, fašizam uopšte. Svi smo bili zabrinuti. Međutim, ništa određeno se nije preduzimalo, svakodnevni rad se normalno odvijao, bojim se kod starijih bez jasne orijentacije. Mi mlađi, sa osloncem na drugove iz partijskih krugova, osećali smo se sigurnije, imali smo uporište koje nam je davalo izvesnu orijentaciju.

Posebno mi se urezalo u sećanje jedno jutro, bio je to 27. mart 1941. godine. Još uvek ne znajući šta se dešava, došao sam do pošte i tu naišao na Alberta Maestra, Josefovog brata. Od njega sam saznao da je u Beogradu izvršen puč, da je zbačena vlada Cvetković-Maček, koja je sa Nemcima potpisala pakt o pristupanju trojnoj osovini, da je general Simović formirao novu vladu i, konačno, da je na presto stupio maloletni Petar kao kralj Jugoslavije. Moja je reakcija bila: „Pa, to znači da imamo rat!“ Albert mi na to odgovori: „Bolje i to nego pakt“.

Bili smo radosni i puni zebnje zbog neizvesnosti koja je pred nama. Šta će doneti sledeći dani i meseci? Sve ovo nije slutilo na dobro.

I pored miroljubivih izjava vlade u odnosu na pakt sa Nemcima, izvršena je mobilizacija. Jednostavno, čitani su spiskovi po nadležnostima, i tako se preko poznanika saznavalo da treba ići u vojsku. Otišao sam u vojni okrug po objavu i 1. aprila 1941. vozom otputovao u Herceg Novi, gde je bilo moje mobilizacijsko mesto. Na stanicu me ispratile Ana. Trebalo je da po naredbi idem dalje u mesto Kumbor u Boki Kotorskoj, ali me je komandant zadržao.

U tom periodu Herceg Novi, kao i sva mesta u Boki Kotorskoj, bila su krcata generalima, višim oficirima, civilima-izbeglicama, smatrajući da će saveznici (koji?) svojim lađama doći da ih prihvate. Međutim, lađa nije bilo. Krkljanac je zaista bio neopisiv. Bilo je dešperantno gledati

generale i pukovnike, kao i druge velikodostojnike, kako beznadno sede u svećama osvetljenim kafanama i restoranima – koji su to nekad bili.

Negde oko 15. aprila Nemci su stigli do Cetinja, vojska se raspustila i ljudi su bezglavo tamarali. U takvom neredu poručnik Petrović, inače profesor iz Dubrovnika i komandant Odeljka Vojno-tehničkog zavoda u Herceg Novom, koga sam ovde zatekao, i ja odlučili smo da otvorimo magacine i da sve podelimo vojsci i da ih raspustimo. Opraštanje od vojnika bilo je veoma dirljivo. Shvatili su da je njihovo oslobađanje od daljih obaveza ujedno i kraj naše države. Pošto smo imali civilna odela, Petrović i ja smo se presvukli i krenuli. Išli smo peške a cilj nam je bio da se domognemo Dubrovnika. Kada smo stigli u Dubrovnik upravo smo videli kako Nemci ulaze u dubrovačku luku. U Dubrovniku je vrilo, tu su bili Nemci, potom su došli Italijani, bersaljeri. Sakupio se tu svakojaki svet koji je izgubio orijentaciju.

Jednog dana na više mesta u gradu istaknuto je obaveštenje da se istog dana svi oficiri i rezervni oficiri jave u oficirski dom radi dogovora. Zahvaljujući svojoj intuiciji nisam otišao na taj sastanak. Sutradan sam saznao da su sve Srbe i Jevreje odveli u zarobljeništvo. Tu sam prvi put izbegao odlazak u zarobljeništvo. Čim je uspostavljen železnički saobraćaj, krenuo sam za Sarajevo. Kontrolu u vozu već su vršile ustaše.

U Sarajevo sam stigao 20. aprila i kod kuće našao sve na okupu. Svi, nas osmoro, bili smo u našem stanu.

Već sutradan po povratku pročitali smo obaveštenje da se pod pretnjom smrtne kazne svi aktivni i rezervni oficiri moraju javiti, u toj i toj kasarni, radi odlaska u zarobljeništvo. Muž moje sestre Adele, Branko i ja, spremili smo svoje rančeve, oprostili se od svih naših uz mnogo suza i uzdaha i potom krenuli na naznačeno zborna mesto. Tamo smo saznali da se oni koji rade u industriji mogu osloboditi zarobljenštva. Prijavio sam se da radim u tekstilnoj industriji, dobio otpusnicu i time drugi put izbegao odlazak u zarobljeništvo.

Za Jevreje su odmah uvedena mnoga ograničenja, pa smo i u očevom preduzeću dobili poverenika.

Zaveden je policijski čas, žute trake, ograničenja u nabavci životnih namirnica. Zaveden je i prinudni rad. Tata je bio na tom radu, Ani je dva puta bila pokupljena sa ulice i odvedena na rad, ali ja sam dva puta uspeo da izbegnem ovu napast. S obzirom na to da je kretanje bilo ograničeno, porodica se okupljala na terasi našeg stana. Pravili smo se kao da ne brinemo za sutrašnji dan, bilo je još uvek koliko-toliko pod-

nošljivo. Igrali smo karte i razne igre. Pored svih muka, tih dana se sećam kao lepih, poslednjih lepih dana, ovako svih nas na okupu.

Teror je bivao sve žešći i bilo je teško orijentisati se šta valja činiti. Ani i ja smo odlučili da odemo iz Sarajeva. Imali smo mogućnost da preko ranije uspostavljene partijske veze odemo u „šumu“, ali je ta veza zbog nekog nesporazuma zatajila. Odlučili smo da koristimo poziv Anikine sestre Micike i njenog muža Karla da odemo k njima u Split, koji je bio pod italijanskom vlašću.

Naš izlazak iz Sarajeva i ceo put organizovali su Micika i Karlo preko nekog čoveka, policijskog agenta, što se tek kasnije saznalo kada je uhapšena velika grupa ljudi koju je on vodio.

Istim putem spasila se i moja sestra Lina sa mužem i sinom Ickom.

Negde krajem septembra saznali smo da su svi naši odvedeni do Lobotograda, ali su posle nedelju dana vraćeni u Sarajevo. Roditelji su smatrali da nikom nisu ništa našao učinili i nisu ništa preduzimali za svoje spasavanje. Kao što se vidi, bilo je to kobno.

Kasnije smo u Splitu saznali da su krajem novembra svi naši definitivno odvedeni, tata i Iso u Jasenovac a mama, Kete i Rea u Đakovo. Tata i stric odvedeni su u Gradinu, gde su ubijeni puščanim mecima i bačeni u Savu. Iso je u Jasenovcu radio u birou-crtaoni za planove tabornika inž. Piccilija. Ubijen je u noći između 21. i 22. aprila 1945. godine, neposredno pre završetka rata.

Naša mama sa Ketom i Reom dospela je u logor Đakovo, koji su obezbeđivali folksdojčeri, a jevrejska opština iz Osijeka snabdevala hranom. Osječka opština je uspela da iz logora izvuče nekoliko dece. Tako je Rea posredstvom Julije Kraus, kćerke osječkog nadrabina dr Ungara, dospela u Osijek kod porodice doktora Vilima i Julije Šmukler. Kasnije je s njima, njihovim dvema kćerkama i još jednom devojčicom iz logora krenula u Bosnu, u Gračanicu, gde je dr Šmukel radio u akciji na suzbijanju endemskog sifilisa.

Naša mama umrla je od iscrpljenosti, juna 1942. godine u Đakovu, gde je i sahranjena na Jevrejskom groblju. Kete je takođe stradala u Đakovu.

U Splitu sam radio (volonterski) u jednoj hemijsko-dijagnostičkoj laboratoriji, gde sam imao priliku da napravim razne zapaljive smeše u cilju vršenja diverzantskih akcija. Upostavili smo vezu sa Narodnooslobodilačkim pokretom, pa smo primali njihov propagandni materijal i učestvovali u raznim akcijama.

Pošto je naš ilegalni rad otkriven, koristili smo našu vezu i sredinom avgusta 1942. otišli na teritoriju koju su kontrolisali partizani. Naš izlazak iz Splita bio je vrlo dobro organizovan i mi smo bezbedno stigli na oslobođenu teritoriju. Kod partizana smo dobro prihvaćeni. Čim smo stigli odmah smo morali da krenemo sa grupom partizana i posle pešačenja od nekoliko dana stigli smo u tek oslobođeno Livno.

U štabu IV operativne zone dobili smo raspored: Ani u kulturno-umetničku ekipu a ja u intendanturu, kao zamenik načelnika. Tu smo i prvi put dobili vaške, što je za nas bio veliki šok ali smo se kasnije na to navikli.

U menzi je trebalo da damo naša imena. Dok smo stajali u redu Ani mi predloži da promenimo ime i prezime. Ona mi je i dala današnje ime i prezime – Nenad Radošević. Mislim da je to za one prilike bilo dobro i korisno. Kasnije, posle oslobođenja, tu promenu smo legalizovali kod nadležnih vlasti.

Tu sam dobio i prvi zadatak da od desetak zaplenjenih vagona sirove vune napravim vojnička odela. To je bio veliki posao pa sam imao potrebu da se neprestano krećem na relaciji Livno–Glamoč–Drvar–Petrovac kako bih angažovao žene da se ovaj posao što pre obavi. A trebalo je organizovati da se u „narodnoj radinosti“ veliki posao, od pranja i pređe vune, do tkanja, farbanja i šivenja odeće, što pre obavi. Srećom, zalaganjem velikog broja tih divnih žena, posao je uspešno završen. U Glamoču sam više puta prenoćio kod jedne divne starice, baba Milke, sa kojom sam se sprijateljio. Kod nje se i Anika oporavljala posle preležane malarije. Kasnije, kad su Glamoč privremeno zauzele ustaše, ovu divnu staricu su zaklali.

U Narodnooslobodilačkoj vojsci bio sam angažovan na brojnim i različitim zadacima, većinom u intendanturi, koji su često bili ometani neprijateljskim ofanzivama. Zajedno sa Anikom učestvovao sam u IV, V, VI i VII ofanzivi. Svaka za sebe bile su posebno teške, iscrpljujuće, praćene glađu, vođene po velikom snegu i hladnoćama do smrzavanja. Ofanzive su bile opterećene bolestima, pre svega tifusom, ranjenicima, umiranjem boraca, ali, što je veoma bilo važno, bili smo puni optimizma i čvrsto smo verovali u konačan uspeh naše borbe.

Ofanzive kroz koje smo prošli bile su karakteristične po stalnim pokretima bez obzira da li je vreme bilo toplo ili hladno, kiša ili sneg, da li je pred nama bila prtna ili smo išli kroz bespuća, da li je bio dan

ili noć. Noćni marševi, kad nije bilo mesečine, za mene su bili posebno otežani jer sam u mraku slabo video.

U toku IV neprijateljske ofanzive, u martu 1943, kad smo krenuli prema Neretvi, posle treće noći bez sna, seo sam i zaspao. Moja divizija je prošla a ja sam ostao sâm. Iscrpen, počeo sam da haluciniram. Sećam se – tada ugledam jednu ogromnu baraku u koju se smestila vojska, krenem prema njoj i u momentu se nađem u gustom šipražju. Pomislio sam da je to priviđenje, halucinacija. Posle toga video sam jednu lepu ulicu, pođem do jedne kuće i zapletem se u žbunje – i tako sam išao od kuće do kuće, sve do zore, dok se od hladnoće nisam probudio. Srećom, tu sam u blizini naišao na jedan bataljon moje divizije. Ovakve halucinacije doživio sam još nekoliko puta u istočnoj Bosni.

U toku rata Ani i ja nismo bili zajedno, ali smo se nekoliko puta sretali. Jednom se to desilo u Livnu, zatim Glamoču, Bosanskom Petrovcu i još ponegde. Za vreme V neprijateljske ofanzive na Zelenjori sam naišao na Kazalište narodnog oslobođenja i među njegovim članovima i Aniku. Bila je izglednija i umorna. Sećam se da sam joj tada dao malo parče mesa koje mi se zateklo u rancu. Posle još jednog susreta u istočnoj Bosni, našli smo se tek u oslobođenom Beogradu krajem oktobra 1944. godine.

Osećam potrebu da još nešto ispričam. U toku borbi, prilikom prelaska reke Pive, naišao sam na rođaka Hainija Singera i učitelja Vajsa iz Sarajeva. U prvi mah ih nisam prepoznao. Video sam ih kako sede na jednom proplanku. Bili su veoma iznemogli i oslabeli posle preležanog tifusa. Tražili su hrane, što je uobičajeno za one koji su preležali tifus. Rekao sam im da krenu za mnom okomitim i nepristupačnim kanjonom Pive, kako bismo prešli preko reke gde smo imali stoku, mleko i drugu hranu. Išao sam napred sa nadom da će me oni pratiti, prešao preko improvizovanog mostića i vratio se natrag malim gumenim čamcem. U velikoj gužvi koju je činio veliki broj boraca i zbeg bolesnika, nisam ih video. Tog časa stiglo je obaveštenje da se gumeni čamac poslednji put vraća. Tu su ubrzo naišli Nemci i pobili sve koje su zatekli u zbegu.

U ovakvim uslovima, uslovima rata i stalnih pokreta, bez stabilne i sigurne pozadine, biti i najmanje bolestan ili ranjen predstavljalo je veliki rizik da se preživi, i pored sve brige o bolesnima i ranjenima, s obzirom na uslove lečenja i mogućnosti transporta.

Međutim, rat je svakodnevno i neminovno imao veliki broj ranjenika kao svoju vidnu posledicu. Naš sanitet se o njima brinuo i činio čuda u uslovima u kojima je radio. Amputacije su često vršene bez anestezije. Posle toga je u partizanskim uslovima oporavak bio posebno težak i teško rešiv. Osim ranjenika, morali smo da se staramo o bolesnicima koji su obolevali od tipično ratnih boljki – tifusa-pegavca, malarije, avitaminoza i sličnih oboljenja.

Negde u aprilu 1943, pri kraju IV ofanzive, u Kifinom selu kod Nevesinja dobio sam prekomandu i odmah po dolasku u novu jedinicu oboleo od tifusa, što je nedvosmisleno potvrđeno. Smestili su me u jednu seljačku kuću, gde me je domaćin negovao i dobro hranio.

Nenad sa suprugom Anikom 1970. godine

Poslednju godinu mog aktivnog ratovanja proveo sam u borbama za ulazak u Srbiju. Ušli smo u Kragujevac 21. oktobra 1944, tačno na dan kada su tri godine ranije Nemci pobili 4000 građana, među kojima cele razrede gimnazijskih đaka sa njihovim nastavnicima.

Po naređenju Vrhovnog štaba krajem oktobra 1944. godine ušao sam u tek oslobođeni Beograd sa zadatkom da organizujem Zavod za izradu vojne odeće i obuće Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Kasnije, februara 1945, premešten sam u tek formirano Odeljenje vojne industrije Ministarstva narodne odbrane, gde sam ostao do 1948. godine.

Septembra 1948. prešao sam u Centralnu vojno-tehničku laboratoriju, gde sam kao direktor te ustanove radio sve do penzionisanja, marta 1970. godine.

U oslobođenom Beogradu krajem oktobra 1944. godine saznao sam da je i Anika tu, zajedno sa članovima Kazališta narodnog oslobođenja. Bili smo srećni što smo posle teških ratnih godina opet zajedno.

Rea je, sa porodicom Šmukler, aprila 1945. došla u Beograd i ostala sa nama.

Anika je u Beogradu osnovala baletsku školu i radila u Narodnom pozorištu kao režiser i koreograf.